


# WORLD POLITICS


Print Issn: 2383-0123  
Online Issn: 2538-4899

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

## The Contexts and Factors of the Emergence of ISIS: Domestic, Regional, and International

**Mohammad Reza Bakhtiari**  Department of Political Science, ZAH.C., Islamic Azad University, Zahedan, Iran. Email: 5339062961@iau.ac.ir

**Ahmad Reza Taheri**  Corresponding Author, Department of Political Science, ZAH.C., Islamic Azad University, Zahedan, Iran. Email: taheri.info@iau.ac.ir

**Maryam Pooya**  Department of History, Velayat Iranshahr University, Iranshahr, Iran. Email: Baraghoosh@yahoo.com

### Article Info

#### Article Type:

Reserch Article

#### Keywords:

ISIS,  
Political Structures,  
Economic Factors,  
Regional Rivalries,  
Transnational-  
Networks.

#### Article history:

Received 2025-6-13

Received in revised form  
2025-11-9

Accepted 2025-12-13

Published Online

2025-12-19

### ABSTRACT

Following the outbreak of the Ukraine war in 2022, the West imposed severe sanctions on Russia's energy sector in an effort to curtail the country's export capacity. This study, employing a mixed qualitative-quantitative methodology within the conceptual framework of sanctions, examines Russia's policy responses to these external pressures. The central research question addresses which strategies Russia adopted and whether they proved effective. The hypothesis posits that four key policies—counter-sanctions, pivot to Asia, currency empowerment, and technological protectionism—contributed to strengthening Russia's economic resilience. The findings indicate that, despite an initial decline in energy exports and revenues, Russia managed to mitigate much of the sanctions' adverse impact through market diversification, reduction in currency dependency, domestic technological substitution, and leveraging energy resources as a counter-pressure tool. Consequently, Russia's new economic strategies not only proved effective but also offer a significant case study in responding to international sanctions..

**Cite this Article:** Bakhtiari, M. R. , Taheri, A. R. and Pooya, M. (2025). The Contexts and Factors of the Emergence of ISIS: Domestic, Regional, and International. *World Politics*, 14(3), 303-326. doi: 10.22124/wp.2025.9708.



© Author(s)

**Publisher:** University of Guilan

**DOI:** 10.22124/wp.2025.9708.

## 1. Introduction

The political and security transformations that have taken place in the Middle East over the past two decades have provided fertile ground for the emergence and expansion of extremist movements and terrorist organizations. Among these groups, the so-called Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) emerged as one of the most influential, violent, and complex terrorist organizations in contemporary history. By exploiting political instability, security vacuums, sectarian tensions, and weak state institutions, ISIS was able to seize large territories in Iraq and Syria and significantly alter the regional security landscape. The group's rapid expansion not only threatened the sovereignty and territorial integrity of regional states but also challenged the existing security architecture of the Middle East and attracted the attention of major international actors. Unlike traditional terrorist organizations, ISIS represented a transnational ideological movement that sought to establish a political and social order based on its radical interpretation of Islamic teachings. In addition to military operations, the organization employed sophisticated propaganda techniques, social media platforms, psychological warfare, and digital communication technologies to recruit members, disseminate its ideology, and strengthen its regional and global influence. Consequently, understanding the origins, ideological foundations, organizational structure, and expansion strategies of ISIS has become an important subject in the fields of international relations, security studies, and Middle Eastern politics. The emergence of ISIS was not the result of a single factor but rather the outcome of a combination of political, social, economic, religious, regional, and international developments. The weakening of state institutions, sectarian polarization, foreign interventions, legitimacy crises, and the spread of Salafi-jihadist ideologies all contributed to the rise of the organization. Therefore, this study seeks to provide a comprehensive analysis of the factors that contributed to the emergence of ISIS at the domestic, regional, and international levels.

## 2. Conceptual Framework

This study adopts the levels-of-analysis approach as its principal theoretical framework. Within international relations scholarship, levels of analysis constitute one of the most significant methodological tools for explaining political phenomena and identifying causal relationships. Political developments are rarely produced by a single variable; rather, they result from the interaction of multiple factors operating at different levels of analysis. Consequently, a comprehensive explanation of the emergence of ISIS requires an analytical framework capable of integrating domestic, regional, and international variables. The levels-of-analysis approach enables researchers to identify the sources of political behavior and to examine how different variables interact in shaping political outcomes. At the domestic level, factors such as state weakness, governance failures, sectarian divisions, political exclusion, and socioeconomic grievances are considered. At the regional level, geopolitical rivalries, proxy wars, transnational ideological networks, and regional instability are


examined. At the international level, foreign interventions, transformations in the international system, globalization, and the diffusion of communication technologies are analyzed as contributing factors. By employing this framework, the study avoids reductionist explanations and instead adopts a multidimensional perspective that recognizes the interconnected nature of the factors responsible for the emergence of ISIS. The levels-of-analysis framework therefore provides a useful theoretical foundation for understanding the complex political and security dynamics that facilitated the rise of the organization.

### **3. Methodology**

This research employs a qualitative and descriptive-analytical methodology based on documentary and library research. Data were collected from academic books, scholarly journals, policy reports, security studies, and relevant literature on terrorism, regional security, and Middle Eastern politics. The study seeks to identify and analyze the most significant factors contributing to the emergence and expansion of ISIS by examining existing scholarly debates and empirical evidence. The analytical process is organized according to the levels-of-analysis framework. Variables are categorized into three principal dimensions: domestic, regional, and international. This categorization allows for a systematic examination of the interaction among different explanatory factors. Rather than focusing exclusively on ideological or military explanations, the study adopts an interdisciplinary perspective that integrates insights from international relations, political science, security studies, and regional studies. Through comparative analysis and critical evaluation of the existing literature, the research seeks to determine how structural conditions and political processes combined to facilitate the rise of ISIS. This methodological approach provides a comprehensive understanding of the phenomenon and allows for the identification of broader patterns relevant to the study of terrorism and regional instability.

### **4. Results & Discussion**

The emergence of ISIS was the result of a complex interaction among domestic, regional, and international factors that collectively created a favorable environment for the growth and expansion of the organization. From the perspective of the levels-of-analysis framework, no single variable can adequately explain the rise of ISIS. Rather, the organization emerged within a multidimensional context characterized by state fragility, political instability, sectarian divisions, regional rivalries, and transformations in the international security environment. At the domestic level, the weakening of state institutions in Iraq and Syria played a crucial role in facilitating the emergence of ISIS. The collapse of governance structures, the erosion of political legitimacy, widespread corruption, economic hardship, and the exclusion of certain social and political groups generated deep grievances that could be exploited by extremist actors. The inability of governments to provide security and effective public services enabled ISIS to present itself as an alternative source of authority and



governance. Sectarian tensions and ethnic divisions further intensified social fragmentation and created opportunities for extremist mobilization .At the regional level, geopolitical competition and persistent conflicts significantly influenced the development of ISIS. The Syrian civil war and the deteriorating security situation in Iraq created extensive ungoverned spaces that enabled the organization to establish territorial control and expand its operational capabilities. Regional rivalries and proxy conflicts contributed to instability and facilitated the movement of fighters, resources, and extremist ideas across borders. The diffusion of radical ideological narratives throughout the region further strengthened the organization’s capacity to recruit supporters and legitimize its activities At the international level, foreign interventions and structural changes within the international system also played a significant role. The consequences of the 2003 invasion of Iraq contributed to the fragmentation of state authority and weakened institutional structures. Furthermore, globalization and technological developments provided ISIS with unprecedented opportunities to employ digital communication, social media platforms, and online propaganda to disseminate its ideology and recruit supporters from around the world. The organization’s ability to combine military operations with sophisticated media strategies significantly enhanced its influence and appeal.Overall, the analysis demonstrates that ISIS was not merely a terrorist organization but also an ideological and political project that sought to establish an alternative socio-political order. Its emergence reflected deeper crises related to governance, legitimacy, identity, and regional security within the contemporary Middle East.

### **5. Conclusions & Suggestions**

The study concludes that the emergence of ISIS was the product of interconnected processes operating at domestic, regional, and international levels. State weakness, political exclusion, sectarian polarization, regional instability, foreign interventions, and technological transformations collectively contributed to the rise of the organization. Consequently, the phenomenon cannot be adequately explained through single-cause approaches or exclusively security-oriented perspectives.

The levels-of-analysis framework demonstrates that a comprehensive understanding of ISIS requires attention to the interaction between internal vulnerabilities, regional dynamics, and international structural conditions. The findings suggest that military responses alone are insufficient to address the root causes of extremist movements. Sustainable solutions require strengthening state institutions, promoting inclusive governance, reducing sectarian tensions, encouraging regional cooperation, and countering extremist ideological narratives. Ultimately, the case of ISIS illustrates how contemporary terrorist organizations emerge from the intersection of political, social, economic, and ideological crises. Understanding these multidimensional dynamics is essential for explaining the rise of ISIS and for developing more effective strategies to prevent the emergence of similar organizations in the future..

# سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۱۳۳

شاپا الکترونیکی: ۲۵۳۸-۴۸۹۹

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

## زمینه ها و عوامل ظهور داعش؛ داخلی، منطقه ای و بین المللی

محمدرضا بختیاری گروه علوم سیاسی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران. [5339062961@iau.ac.ir](mailto:5339062961@iau.ac.ir)

احمدرضا طاهری نویسنده مسئول، گروه علوم سیاسی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران.

[taheri.info@iau.ac.ir](mailto:taheri.info@iau.ac.ir)مریم پویا گروه تاریخ، دانشگاه ولایت ایرانشهر، ایرانشهر، ایران. [Baraghoosh@yahoo.com](mailto:Baraghoosh@yahoo.com)

درباره مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>کلیدواژه‌ها: داعش، ساختارهای سیاسی، عوامل اقتصادی، رقابت های منطقه ای، شبکه های فراملی.</p> <p>تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۳/۲۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۸/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۲۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۹/۲۸</p>	<p>ظهور و ایجاد دولت اسلامی (داعش) به مثابه یکی از مهم ترین تحولات به شکل اساسی بر پویایی های سیاسی مجموعه امنیتی خاورمیانه تاثیر گذار بوده است. به نظر می رسد که زمینه های ظهور داعش را نمی توان بر مبنای یک سطح تحلیل بررسی کرد بلکه مجموعه ای از عوامل به هم پیوسته داخلی، منطقه ای و بین المللی در ظهور داعش نقش داشته است. در این راستا، با توجه به اهمیت موضوع، این پژوهش با یک رویکرد جامع به دنبال تبیین زمینه ها و عوامل تاثیر گذار در سطوح مختلف بر ظهور داعش در عصر پسا بهار عربی است. یافته های پژوهش نشان می دهد که در سطح داخلی، عوامل سیاسی همچون فروپاشی ساختار سیاسی دولت عراق در عصر پسا صدام و منازعات فرقه ای و قومی، و در سطح منطقه ای رقابت های قدرت میان بازیگران، در سطح بین المللی ایجاد شبکه های فراملی از مهم ترین عوامل ظهور داعش محسوب می شوند. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی- تحلیلی و بر مبنای روش کیفی و روش گردآوری داده ها منابع کتابخانه ای و اینترنتی است...</p>

استناد به این مقاله: بختیاری، محمدرضا، طاهری، احمدرضا و پویا، مریم. (۱۴۰۴). زمینه ها و عوامل ظهور داعش؛ داخلی، منطقه ای و بین المللی. سیاست جهانی، ۱۴(۳)، ۳۰۳-۳۲۶. doi: 10.22124/wp.2025.9708

© نویسنده (گان)

ناشر: دانشگاه گیلان



تحولات سیاسی و امنیتی خاورمیانه در دهه‌های اخیر، بستر ظهور و گسترش جریان‌های افراط‌گرای مذهبی و گروه‌های تروریستی را فراهم ساخته است. در میان این گروه‌ها، سازمان موسوم به «دولت اسلامی عراق و شام» (داعش) به‌عنوان یکی از پیچیده‌ترین و خشونت‌بارترین جریان‌های تروریستی معاصر، تأثیرات گسترده‌ای بر ساختار امنیتی، سیاسی، اجتماعی و ژئوپلیتیکی منطقه بر جای گذاشت. این گروه با بهره‌گیری از خلأهای سیاسی ناشی از بحران‌های داخلی کشورهای منطقه، ضعف ساختار دولت‌های مرکزی، اختلافات قومی و مذهبی، و همچنین استفاده گسترده از ابزارهای تبلیغاتی و رسانه‌ای، توانست در مدت کوتاهی بخش‌های وسیعی از عراق و سوریه را تحت کنترل خود درآورد و نظم امنیتی خاورمیانه را با چالش‌های جدی مواجه سازد. داعش صرفاً یک گروه تروریستی متعارف نبود، بلکه جریان‌ی ایدئولوژیک با رویکردی فراملی محسوب می‌شد که تلاش داشت با تکیه بر قرائتی افراطی از آموزه‌های دینی، ساختار سیاسی و اجتماعی مطلوب خود را در قالب «خلافت اسلامی» ایجاد کند. همین ویژگی سبب شد که این گروه علاوه بر اقدامات نظامی و تروریستی، از ظرفیت‌های رسانه‌ای، فضای مجازی، جنگ روانی و شبکه‌های اجتماعی نیز برای جذب نیرو، مشروعیت‌سازی ایدئولوژیک و گسترش نفوذ منطقه‌ای بهره‌گیرد. از این رو، شناخت ماهیت فکری، ساختار سازمانی، شیوه‌های عملکرد و عوامل گسترش داعش، از مهم‌ترین ضرورت‌های مطالعات امنیتی و سیاسی در حوزه خاورمیانه به شمار می‌رود. ظهور داعش نتیجه مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و بین‌المللی بود که در بستر تحولات عراق و سوریه پس از سال ۲۰۰۳ شکل گرفت. فروپاشی نسبی ساختارهای حکومتی، گسترش شکاف‌های فرقه‌ای، مداخلات خارجی، بحران مشروعیت سیاسی در برخی کشورهای منطقه و توسعه جریان‌های سلفی - تکفیری، زمینه‌های لازم برای رشد این گروه را فراهم ساخت. در کنار این عوامل، حمایت‌های مالی و لجستیکی برخی بازیگران منطقه‌ای و بهره‌برداری داعش از نارضایتی‌های اجتماعی و قومی نیز در روند گسترش آن نقش قابل توجهی ایفا کرد. در این راستا، این پژوهش با یک رویکرد جامع بدنبال بررسی زمینه‌ها و عوامل تأثیر گذار بر ظهور داعش در سطوح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی است.

### ۱. چارچوب نظری تحقیق

در شکل‌گیری فرایندهای سیاسی و متغیرهای گوناگونی تأثیر گذار است که از جمله این متغیرها می

توان به ساختار نظام بین الملل، الگوهای منطقه ای، خصوصیات روحی و روانی تصمیم گیرندگان دستگاه سیاستگذاری خارجی، ساختار حکومتی و غیره اشاره کرد. با توجه به موضوع این پژوهش که بررسی عوامل تاثیر گذار بر ظهور داعش است نوعی چهارچوب تحلیلی لازم است که راهنمای پژوهش حاضر باشد. به عبارتی، در هر حوزه علمی-تحقیقی، ضرورت ایجاد می کند تا نوعی مدل‌لوژی مناسب برای گردآوری، طبقه بندی و تجزیه و تحلیل اطلاعات انتخاب شود. یکی از مهمترین گرایش ها در مباحث مدل‌لوژیک، بویژه در روابط بین الملل، مبحث سطح تحلیل است (Seifzadeh, 1993: 29). سطح تحلیل یعنی سطحی که از پایگاه آن به مسائل بین المللی نگریسته می شود. این پایگاه به شناخت، وصف، تجزیه و تحلیل و بالاخره تفسیر انسان جهت می دهد. (Seifzadeh, 1378: 41). مبحث «سطح تحلیل» بدین معنا، متضمن فرایندی است که مرجع جمع آوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل پژوهشگر را مشخص نماید (Seifzadeh, 1993: 29). این پژوهش در راستای بررسی مسئله مورد نظر، ابتدا سطوح تحلیلی را که پژوهشگران عرصه روابط بین الملل مطرح نموده اند مورد بررسی قرار خواهد داد و در پایان بر سطوح تحلیلی که می تواند چرایی افول داعش را تبیین نماید، تمرکز خواهد نمود.

کنت والتز در کتاب انسان، دولت و جنگ در تبیین علل جنگ در روابط بین الملل، به سه سطح تحلیل در روابط بین الملل اشاره می کند: ۱. سطح تحلیل یا تصویر نخست از روابط بین الملل، که بر سرشت و رفتار انسان تاکید می کند؛ ۲. سطح تحلیل یا تصویر دوم از روابط بین الملل، که بر ساختار متفاوت سازمان داخلی دولت ها تاکید می کند؛ ۳. سطح تحلیل یا تصویر سوم از روابط بین الملل، که بر آنارشی نظام بین الملل تاکید می کند (Waltz, 2001: 3-12). دیوید سینگر سطوح تحلیل را به دو دسته خرد و کلان تقسیم می کند. سطح تحلیل خرد به پژوهشگر اجازه می دهد با تمرکز بر روی کشورهای عضو نظام بین الملل تفاوت ها را میان بازیگران نظام بین الملل ببیند و از یکسان نگری که اغلب از سطح تحلیل کلان ناشی می شود پرهیز کند. سینگر سطح کلان را سطحی توصیف می کند که به پژوهشگر اجازه می دهد روابط بین الملل را در کلیت آن مطالعه کند (Singer, 1961: 80-83). از دید سینگر انتخاب سطح تحلیل بر اساس نیازهای تحقیق پژوهشگر انجام می شود و پژوهشگر نمی تواند در ادامه کار پژوهش، جهت گیری خود را در انتخاب سطح تحلیل عوض نماید. در انتخاب سطح تحلیل نیز پژوهشگر می بایست از پیامدهای قابلیت های توصیفی، توضیحی و پیش بینی چنین انتخابی آگاهی کامل داشته باشد (Singer, 1961: 90-91). در نهایت پاتریک مورگان در یک تقسیم بندی کامل تر سطوح تحلیل را به پنج سطح تقسیم می کند:

۱- فرد: مبادلات کشورها نهایتاً نتیجه تصمیمات و رفتار افرادی همچون روسای جمهور و وزرای خارجه می باشد و این مبادلات می باید مطالعه و توضیح داده شود.

۲- نهادهای تصمیم گیری: مبادلات کشورها همچنین نتیجه تصمیمات و اقدامات گروههای کوچکی همچون کابینه، دفتر سیاسی، و به وسیله گروههای بزرگتری همچون دستگاههای اداری، گروههای ذینفع یا نخبگان می باشد و بنابراین ما باید بر رفتار درون و بین این گروهها تمرکز کنیم.

۳- ملت کشورها: سیاست بین الملل به وسیله اقدامات ملت کشورها تعیین می شود، نتیجه آنکه ما می بایست شکل گیری سیاست خارجی و رفتار ملت- کشور را به شکل یکپارچه و به عنوان یک واحد کامل در نظر بگیریم.

۴- مجموعه های منطقه ای: کشورها به تنهایی اقدام نمی کنند. مبادلات بین المللی در دسته بندیها، یا گروه بندی از کشورها، همچون گروه بندی های منطقه ای، اتحادها، گروه بندیهای ایدئولوژیک و گروه بندیهای رای گیری در سازمان ملل متحد انجام می شود.

۵- نظام بین الملل: سیاست بین الملل در کل یک نظام را تشکیل می دهد. نظام و تغییراتش همیشه بیش از هر چیز دیگر، رفتار کشورها را تعیین می کنند. بنابراین بهترین شیوه برای درک و فهم سیاست بین الملل مطالعه نظام بین الملل می باشد و نه اعضای نظام بین الملل (Morgan, 1987:10-11). در این راستا، به نظر می رسد با توجه به نقش سطح تحلیل در تبیین پدیده های بین المللی، چرایی ظهور داعش را می توان در سه سطح داخلی، منطقه ای و بین المللی مورد بررسی قرار داد.

## ۲. زمینه ها و عوامل ظهور داعش

پدیداری داعش در خاورمیانه را نمی توان یک رویداد ناگهانی، تصادفی یا محصول یک عامل منفرد دانست. ظهور این گروه افراطی حاصل فرایندی تدریجی، پیچیده و چندلایه بود که طی سالها شکل گرفت و در بستر تحولات عمیق سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و امنیتی منطقه رسوب کرد. داعش نه از دل خلا، بلکه در دل بحرانهای مزمن و شکافهای ساختاری خاورمیانه به ویژه عراق و سوریه سر برآورد؛ بحرانهایی که به تدریج زمینه های لازم برای شکل گیری یک جنبش رادیکال خشونت محور را فراهم ساخت. در سطح داخلی، فرایند ظهور داعش از ترکیب چهار نوع زمینه اساسی نیرو گرفته است: نخست، تحولات و بی ثباتی های سیاسی که تحت تأثیر فروپاشی نهادهای دولتی، بحران مشروعیت قدرت و شکافهای عمیق حاکمیت در عراق و سوریه تشدید شد. دوم، زمینه های اجتماعی و فرهنگی که ریشه در قطب بندی های هویتی، رشد افراط گرایی مذهبی، گسترش احساس بی عدالتی و فرودستی

اجتماعی، و فروپاشی نظم اجتماعی داشت. سوم، عوامل اقتصادی که خود را در قالب بیکاری گسترده، فقر ساختاری، محرومیت مناطق سنی‌نشین و فقدان فرصت‌های توسعه‌ای نشان داد و به نوبه خود زمینه جذب جوانان ناراضی به گروه‌های افراطی را تقویت کرد. و چهارم، نقش بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای که با رقابت‌های ژئوپلیتیکی، سیاست‌های مداخله‌گرانه، حمایت‌های آشکار یا پنهان، و مدیریت بحران ناکارآمد، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به پیچیده‌تر شدن محیط امنیتی و تسهیل رشد داعش کمک کردند. بنابراین برای فهم ظهور داعش، ضروری است که آن را از زاویه یک پدیده چندبعدی که تعامل عوامل مختلف در سطوح داخلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در شکل‌گیری آن نقش داشته‌اند مورد بررسی قرار بگیرد.

### ۳. زمینه‌ها و عوامل داخلی ظهور داعش

ظهور داعش را نمی‌توان بدون توجه به تحولات سیاسی عمیق داخلی که در ساختار دولت‌های منطقه، به‌ویژه در عراق و سوریه، طی دهه نخست قرن بیست‌ویکم رخ داد، به‌درستی تبیین کرد. به بیانی دیگر، در سطح سیاسی، ظهور داعش را باید در امتداد «بحران دولت‌سازی» در عراق پس از ۲۰۰۳ فهم کرد؛ یعنی فرایندی که در آن دولت تازه‌تأسیس، هم با مسئله مشروعیت مواجه شد و هم در کارآمدی امنیتی و بازتوزیع قدرت دچار اختلال گردید. تغییرات شتاب‌زده در ساختار حکومت، بازتعریف روابط مرکز و مناطق، و گسست از زنجیره‌های پیشین فرماندهی و سازمان‌دهی نظامی، موجب شد امنیت به یک کالای عمومی پایدار تبدیل نشود. در نتیجه، دولت نه تنها قادر نبود انحصار مشروع خشونت را تضمین کند، بلکه در برخی جغرافیایها توان مدیریت سیاسی و اداری خود را به‌تدریج از دست داد؛ وضعیتی که بازیگران غیردولتی می‌توانستند آن را به «فرصت حکمرانی» تبدیل کنند. از دیدگاه نظری، همان‌گونه که در پژوهش‌های متأخر حوزه امنیت خاورمیانه اشاره شده است، داعش در فضای «دولت‌های شکننده» رشد کرد؛ جایی که دولت مرکزی از انحصار مشروع کاربرد خشونت بازمانده و به دلیل فقدان انسجام ملی، فضاهای خاکستری متعددی برای بازیگران غیردولتی فراهم آمده است (Mottaqi, 2019: 24).

بنابراین، از منظر تحلیل‌های علوم سیاسی، پدیده داعش تا حد زیادی در چارچوب بحران دولت و ناکارآمدی ساختارهای حکمرانی در برخی کشورهای خاورمیانه قابل فهم است. هنگامی که دولت‌ها با بحران مشروعیت، ضعف نهادی و ناتوانی در مدیریت تعارضات اجتماعی مواجه می‌شوند، زمینه برای ظهور بازیگران مسلح غیردولتی افزایش می‌یابد. در عراق، فروپاشی ساختارهای امنیتی و اداری پس از سقوط رژیم بعث و بازآرایی شتاب‌زده نظام سیاسی، همراه با تشدید رقابت‌های فرقه‌ای، فضای مناسبی

برای شکل‌گیری و تقویت شبکه‌های شورشی فراهم کرد. در سوریه نیز بحران سیاسی سال ۲۰۱۱ و تبدیل آن به یک جنگ داخلی گسترده، بخش‌های مهمی از قلمرو این کشور را از کنترل دولت خارج ساخت و محیطی مناسب برای فعالیت و گسترش گروه‌های جهادی فراهم آورد. بنابراین، زمینه‌های سیاسی ظهور داعش را باید در پیوند میان فروپاشی نظم دولتی، رقابت‌های هویتی در ساختار قدرت و تداوم بی‌ثباتی سیاسی در عراق و سوریه تحلیل کرد.

### ۳-۱. فروپاشی ساختار سیاسی داخلی

فروپاشی ساختار دولت و ارتش عراق پس از سال ۲۰۰۳ یکی از مهم‌ترین زمینه‌های سیاسی شکل‌گیری و گسترش گروه‌های افراطی در این کشور به شمار می‌آید. حمله ایالات متحده و متحدانش به عراق در سال ۲۰۰۳ و فروپاشی رژیم بعث، نقطه عطفی اساسی در تحولات سیاسی و امنیتی خاورمیانه به شمار می‌رود. این رویداد نه تنها به تغییر ساختار قدرت در عراق انجامید، بلکه زمینه‌های شکل‌گیری نوعی بی‌ثباتی عمیق و پایدار را فراهم کرد که در نهایت به ظهور و گسترش گروه‌های افراطی از جمله داعش انجامید. در واقع، بسیاری از پژوهشگران معتقدند که ظهور داعش را باید در بستر پیامدهای سیاسی و نهادی اشغال عراق و سیاست‌های پس از آن جست‌وجو کرد؛ زیرا فروپاشی ناگهانی ساختارهای حکمرانی و امنیتی کشور، خلأ قدرت گسترده‌ای ایجاد کرد که بازیگران غیردولتی و گروه‌های شورشی توانستند از آن بهره‌برداری کنند (Gerges, 2021: 34).

یکی از مهم‌ترین تصمیمات سیاسی در این دوره، سیاست موسوم به «بعث‌زدایی» بود که توسط اداره موقت ائتلاف به ریاست پل برمر اجرا شد. بر اساس فرمان شماره ۱ این اداره، اعضای حزب بعث از مناصب دولتی کنار گذاشته شدند و حضور آنان در ساختار جدید سیاسی عراق ممنوع اعلام گردید. این سیاست که با هدف پاکسازی ساختار دولت از عناصر وفادار به رژیم پیشین اتخاذ شده بود، در عمل به حذف گسترده مدیران، کارشناسان و کارمندان با تجربه از دستگاه اداری عراق انجامید. بسیاری از این افراد، صرفاً به دلیل عضویت اداری در حزب بعث و بدون توجه به نقش واقعی آنان در حکومت صدام، از مشاغل خود برکنار شدند. پیامد چنین اقدامی، تضعیف شدید ظرفیت اداری دولت جدید و گسترش احساس بی‌عدالتی و محرومیت در میان بخش قابل توجهی از جامعه عراق، به‌ویژه در میان اعراب سنی بود (Beyman, 2012). در نتیجه این سیاست‌ها، حدود چهارصد هزار نظامی و افسر ارتش عراق به طور ناگهانی شغل و جایگاه اجتماعی خود را از دست دادند. بسیاری از این افراد دارای تجربه نظامی، مهارت‌های عملیاتی و شبکه‌های سازمانی بودند، اما در ساختار سیاسی جدید هیچ جایگاهی برای آنان

تعریف نشد. این وضعیت به شکل‌گیری نوعی احساس طردشدگی و محرومیت در میان بخش قابل توجهی از جامعه سنی عراق انجامید. از دیدگاه دهقانی فیروزآبادی، سیاست‌های بعث‌زدایی گسترده و غیرهدفمند موجب شد که بخش بزرگی از نخبگان نظامی و اداری که می‌توانستند در بازسازی دولت جدید نقش ایفا کنند، به حاشیه رانده شوند و به تدریج به کانون‌های بالقوه نارضایتی و اعتراض تبدیل گردند (Dehghani Firouzabadi, 2018: 6).

پیامد مهم دیگر انحلال ارتش عراق، ایجاد خلأ امنیتی گسترده در سراسر کشور بود. ارتش و نیروهای امنیتی عراق پیش از سال ۲۰۰۳، علی‌رغم ماهیت اقتدارگرایانه رژیم بعث، نقش مهمی در حفظ نظم و کنترل امنیت داخلی ایفا می‌کردند. با انحلال این نهادها، دولت جدید عراق عملاً فاقد ابزارهای لازم برای کنترل امنیت کشور شد و نیروهای ائتلاف نیز قادر نبودند به طور مؤثر جایگزین ساختارهای پیشین شوند. در چنین شرایطی، مناطق وسیعی از عراق به عرصه فعالیت گروه‌های مسلح، شبکه‌های شورشی و سازمان‌های تروریستی تبدیل شد. به گفته فواز جرجس، این خلأ امنیتی یکی از مهم‌ترین عواملی بود که به گروه‌های جهادی اجازه داد تا در فضای بی‌ثبات عراق ریشه بدوانند و به تدریج پایگاه اجتماعی و سازمانی خود را گسترش دهند (Gerges, 2021: 1).

در همین چارچوب، گروه «القاعده در عراق» به رهبری ابومصعب الزرقاوی توانست از شرایط بی‌ثبات کشور بهره‌برداری کند و شبکه‌های خود را در مناطق مختلف عراق گسترش دهد. بسیاری از افسران سابق ارتش بعث، که پس از انحلال ارتش به حاشیه رانده شده بودند، به تدریج به این گروه‌ها پیوستند یا با آنها همکاری کردند. این پیوند میان ایدئولوژی جهادی و تجربه نظامی افسران سابق، نقش مهمی در افزایش توان عملیاتی گروه‌های شورشی داشت. پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که بسیاری از فرماندهان ارشد داعش در سال‌های بعد، پیشینه عضویت در ارتش یا دستگاه‌های امنیتی رژیم بعث را داشته‌اند (Hassan, 2021: 21). به طور کلی، انحلال ارتش و ساختارهای امنیتی عراق، اجرای گسترده سیاست بعث‌زدایی، ضعف دولت‌سازی پس از اشغال و شکل‌گیری خلأ امنیتی، مجموعه‌ای از عوامل به هم پیوسته را تشکیل دادند که زمینه‌های سیاسی لازم برای رشد و گسترش جریان‌های افراطی را فراهم ساختند. این عوامل نه تنها شرایط را برای شکل‌گیری شورش‌های مسلحانه مهیا کردند، بلکه به تدریج بستر اجتماعی و سازمانی لازم برای ظهور داعش را نیز ایجاد نمودند. از این منظر، فروپاشی ساختار دولت و ارتش عراق در سال ۲۰۰۳ را می‌توان یکی از بنیادی‌ترین زمینه‌های سیاسی ظهور داعش در منطقه دانست.

### ۲-۳. هژمونی شیعیان و چالش دولت- ملت سازی

در پی اشغال عراق در سال ۲۰۰۳ و فروپاشی رژیم بعث، یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی در این کشور، تغییر بنیادین توازن قدرت به نفع نیروهای شیعی و شکل‌گیری دولتی با محوریت احزاب شیعی بود. این تحول، که در چارچوب گفتمان «دموکراسی اکثریت» از سوی ایالات متحده و متحدانش توجیه می‌شد، در عمل به جابه‌جایی رادیکال در ساختار قدرت انجامید؛ به نحوی که گروهی که دهه‌ها در حاشیه قدرت قرار داشت (شیعیان)، به هسته اصلی حاکمیت تبدیل شد و گروهی که پیش‌تر بر ساختار دولت مسلط بود (اعراب سنی)، به حاشیه رانده شد. این جابه‌جایی، صرفاً تغییر یک نخبه حاکم نبود، بلکه بازترسیم نقشه قدرت هویتی در عراق بود؛ فرایندی که زمینه‌های مهمی برای شکل‌گیری احساس محرومیت سیاسی، بی‌عدالتی و انتقام‌جویی در میان بخش‌هایی از جامعه سنی فراهم آورد و در نهایت به صورت‌گیری بستر اجتماعی-سیاسی مناسب برای ظهور داعش کمک کرد (Gerges, 2016: 26).

فرایند جدید توزیع قدرت با تدوین قانون اساسی ۲۰۰۵ و استقرار نظامی مبتنی بر سهم‌بندی قومی-مذهبی (محاصره) تثبیت شد. در این نظام، پست نخست‌وزیری به شیعیان، ریاست‌جمهوری به کردها و ریاست پارلمان به اعراب سنی اختصاص یافت. هرچند این سازوکار در ظاهر با هدف تضمین مشارکت همه گروه‌ها طراحی شده بود، اما در عمل، کنترل واقعی قدرت اجرایی، امنیتی و اداری در دست احزاب شیعی متمرکز شد. احزابی چون الدعوه، مجلس اعلای اسلامی عراق و جریان صدر توانستند با اتکا به حمایت اجتماعی و پشتیبانی خارجی، به ویژه از سوی جمهوری اسلامی ایران، در ساختار جدید قدرت دست بالا را پیدا کنند. این امر نزد بسیاری از نخبگان و توده‌های سنی به شکل‌گیری «دولت شیعی» تعبیر شد که به زعم آنان، نه نماینده همه عراقی‌ها، بلکه مجری منافع یک گروه مذهبی خاص بود (Dodge, 2013). به بیانی دیگر، احزاب شیعه که بسیاری از آنها در سال‌های پیش از ۲۰۰۳ در تبعید به سر می‌بردند، به سرعت وارد ساختار سیاسی جدید شدند و با حمایت آمریکا و نیز با اتکا به وزن جمعیتی خود، نقش اصلی را در نهادسازی سیاسی عراق بر عهده گرفتند. در کنار آنان، احزاب کرد نیز موقعیت خود را در نظم جدید تثبیت کردند. در نتیجه، اعراب سنی که در گذشته جایگاه مسلطی در دولت داشتند، ناگهان در موقعیتی قرار گرفتند که نه تنها از امتیازات پیشین محروم شده بودند، بلکه در بسیاری موارد از ورود مؤثر به ساختار جدید نیز بازماندند. در این چارچوب، نخبگان شیعه که برای نخستین بار امکان تسلط بر نهادهای سیاسی را یافته بودند، بیش از آنکه در پی ساخت دولت ملی باشند، به سمت تثبیت موقعیت خود در ساختار قدرت گرایش پیدا کردند. این امر به‌ویژه در دولت‌های پس از ۲۰۰۶ و به طور

مشخص در دوران نخست‌وزیری نوری المالکی برجسته‌تر شد. مالکی با تکیه بر فضای ناامن عراق و گفت‌وگو با تروریسم، به تدریج قدرت را در دفتر نخست‌وزیری متمرکز کرد و بسیاری از نهادهای نظامی، امنیتی و اجرایی را تحت کنترل نزدیکان سیاسی خود قرار داد. منتقدان معتقدند که این تمرکز قدرت، نه تنها موجب تضعیف نهادهای مستقل شد، بلکه باعث شد بخش مهمی از جامعه سنی دولت را نه به عنوان یک ساختار ملی، بلکه به عنوان ابزار سلطه یک جریان مذهبی خاص درک کند (Gerges, 2021:41). بسیاری از پژوهش‌های جدید نشان می‌دهند که داعش دقیقاً در همین نقطه توانست از فرصت‌های سیاسی موجود بهره‌برداری کند. این گروه خود را نه فقط به عنوان یک سازمان جهادی، بلکه به عنوان نیرویی معرفی می‌کرد که قادر است در برابر «دولت شیعی» و نظم حذفی بغداد از اهل سنت دفاع کند. اگرچه این ادعا ماهیتی تبلیغاتی داشت و هدف اصلی داعش استقرار یک خلافت فراملی بود، اما در سطح اجتماعی توانست بر بخشی از احساسات واقعی خشم، تحقیر و بی‌اعتمادی در میان اعراب سنی سوار شود. حسن حسن در پژوهش‌های خود تأکید می‌کند که موفقیت اولیه داعش در عراق بیش از آنکه ناشی از جذابیت ایدئولوژیک محض باشد، حاصل توانایی این گروه در پیوند زدن پروژه جهادی خود با نارضایتی‌های محلی سنی‌ها بود (Hassan, 2021).

### ۳-۳. عوامل اجتماعی و فرهنگی

از منظر جامعه‌شناسی سیاسی، باید توجه داشت که حاشیه‌نشینی سیاسی اهل سنت صرفاً به معنای حذف از مناصب رسمی نبود، بلکه به نوعی بحران منزلت و هویت نیز انجامید. گروهی که تا پیش از ۲۰۰۳ خود را حامل دولت و دارای جایگاه تاریخی در ساختار حاکم می‌دانست، پس از تغییر نظم سیاسی با نوعی سقوط منزلتی مواجه شد. این دگرگونی، به‌ویژه در مناطقی که با فقر، ناامنی و ضعف توسعه نیز همراه بود، احساس خسران جمعی را تقویت کرد. از همین رو، برخی پژوهشگران ایرانی از جمله نقیب‌زاده و همکاران، ظهور داعش را باید در پیوند با «محرومیت نسبی سیاسی-هویت» تحلیل کرد؛ محرومیتی که در آن گروه اجتماعی نه لزوماً از همه چیز، بلکه نسبت به موقعیت پیشین و یا نسبت به گروه‌های رقیب احساس محرومیت می‌کند (Naqibzadeh et al., 2020). در مجموع، تغییر توازن قدرت در عراق پس از ۲۰۰۳، در اصل می‌توانست به اصلاح یک بی‌عدالتی تاریخی و ایجاد مشارکت گسترده‌تر در ساختار سیاسی بینجامد؛ اما به دلیل ضعف دولت‌سازی، غلبه منطق فرقه‌ای، ناکامی در ادغام اهل سنت در نظم جدید و رویکردهای حذفی و امنیتی دولت، این تحول به یکی از عوامل کلیدی بی‌ثباتی سیاسی تبدیل شد. شکل‌گیری دولت شیعی در عراق، هنگامی که با سازوکارهای انحصارگرایانه و

برداشت‌های هویتی از قدرت همراه شد، موجب شد بخش‌هایی از جامعه سنی احساس کنند که در عراق جدید جایی ندارند. داعش دقیقاً در دل چنین بحرانی از نمایندگی، مشروعیت و هویت توانست خود را به عنوان بدیلی رادیکال مطرح کند. بنابراین، برای فهم ظهور داعش، باید تغییر توازن قدرت و پیامدهای فرقه‌ای و حذفی آن را نه یک متغیر حاشیه‌ای، بلکه یکی از مهم‌ترین زمینه‌های سیاسی شکل‌گیری این گروه دانست. یکی از مهم‌ترین ابعاد تحلیل پدیده داعش، توجه به زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی شکل‌گیری و گسترش آن است. اگرچه داعش از دل تحولات امنیتی و سیاسی عراق و سوریه سر برآورد، اما بقای آن تنها با تکیه بر قدرت نظامی و خلأ حکمرانی ممکن نشد؛ بلکه این گروه توانست از شکاف‌های عمیق اجتماعی، بحران‌های هویتی، فرسایش سرمایه اجتماعی، و ضعف نهادهای فرهنگی در جوامع بحران‌زده بهره‌برداری کند. به بیان دیگر، داعش صرفاً یک سازمان تروریستی نبود، بلکه کوشید خود را به‌عنوان بدیلی هویتی، فرهنگی و حتی تمدنی در برابر نظم موجود معرفی کند. همین امر سبب شد که شناخت زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی ظهور آن، برای تحلیل جامع این پدیده ضروری باشد.

از منظر اجتماعی، یکی از مهم‌ترین بسترهای ظهور داعش، فروپاشی همبستگی اجتماعی در جوامع جنگ‌زده عراق و سوریه بود. جنگ، اشغال خارجی، سرکوب سیاسی، آوارگی گسترده و فرسایش نظم روزمره، موجب شد که بخش‌هایی از جامعه، به‌ویژه جوانان حاشیه‌نشین، از ساختارهای رسمی دولت و نهادهای ملی فاصله بگیرند. در چنین وضعیتی، گروه‌هایی مانند داعش توانستند با وعده نظم، امنیت، عدالت و تعلق جمعی، بخشی از این جمعیت سرخورده را جذب کنند. پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که در بسیاری از مناطق تحت نفوذ داعش، پیوستن افراد به این گروه صرفاً ناشی از اعتقاد ایدئولوژیک نبود، بلکه ترکیبی از عوامل اجتماعی مانند بیکاری، بی‌ثباتی، فقدان چشم‌انداز آینده، و جست‌وجوی منزلت اجتماعی در آن نقش داشت (Hegghammer, 2021; Hassan, 2021). در جوامعی که دولت مرکزی تضعیف می‌شود، نهادهای میانجی مانند مدرسه، مسجد، خانواده گسترده، انجمن‌های محلی و شبکه‌های مدنی نیز آسیب می‌بینند. این فرایند، امکان کنترل اجتماعی و انتقال هنجارهای مشترک را کاهش می‌دهد. داعش از همین خلأ استفاده کرد و با ایجاد شبکه‌های آموزشی، دینی و خدماتی در مناطق تحت کنترل خود، تلاش کرد نوعی «جامعه جایگزین» بسازد. این جامعه جایگزین بر پایه اطاعت، خشونت، طرد دیگری و بازتعریف هویت جمعی شکل می‌گرفت. به همین دلیل، جذب نیرو برای داعش فقط در سطح نظامی نبود، بلکه در سطح فرهنگی و اجتماعی نیز صورت می‌گرفت؛ یعنی این گروه می‌کوشید سبک زندگی، فهم دینی، و تعریف خاصی از شرافت، مردانگی و عضویت در امت اسلامی را

به مخاطبان خود القا کند. یکی از ویژگی‌های مهم فضای اجتماعی مساعد برای ظهور داعش، وجود بحران هویتی در میان بخش‌هایی از جامعه سنی در عراق و سوریه بود. پس از سقوط رژیم بعث در عراق و تغییر موازنه قدرت به سود نیروهای شیعه، بسیاری از سنی‌ها احساس حاشیه‌نشینی، حذف سیاسی و بی‌عدالتی کردند. این احساس محرومیت، به‌ویژه در مناطق غربی و شمالی عراق، به انباشت نارضایتی اجتماعی منجر شد. داعش با بهره‌گیری از این نارضایتی‌ها، خود را مدافع «سنی‌های مظلوم» معرفی کرد و کوشید خشم اجتماعی را در قالب یک پروژه هویتی و مذهبی سازمان دهد. منابع جدید نشان می‌دهند که یکی از رموز نفوذ داعش در برخی مناطق، توانایی آن در پیوند دادن «رنج اجتماعی» با «روایت سیاسی-مذهبی» بود؛ یعنی این گروه به مردم القا می‌کرد که شکست، فقر و تحقیر آنان نه فقط نتیجه بی‌کفایتی دولت، بلکه حاصل یک توطئه فرقه‌ای علیه هویت سنی است (Revkin, 2020; Gerges, 2021). از منظر فرهنگی، داعش از یک گفتمان بسیار سخت‌گیرانه و واپس‌گرا بهره می‌برد که ریشه در قرائت افراطی از اسلام سلفی-جهادی داشت. این گفتمان با تکفیر گسترده، نفی تنوع مذهبی، انکار تکرر فرهنگی و حذف هرگونه تفاوت، جامعه‌ای بسته و مطیع می‌خواست. در واقع، داعش می‌کوشید از طریق «مهندسی فرهنگی»، نوع خاصی از نظم اجتماعی را تحمیل کند که در آن موسیقی، آموزش مدرن، مشارکت زنان، آزادی‌های فردی و بسیاری از عناصر فرهنگ معاصر نامشروع تلقی می‌شدند. این امر نشان می‌دهد که داعش فقط با ابزار خشونت نظامی عمل نمی‌کرد، بلکه به‌دنبال بازسازی فرهنگی جامعه نیز بود. از این منظر، نبرد با داعش تنها نبردی امنیتی نبود، بلکه نبردی بر سر معنا، هویت و شیوه زیست اجتماعی نیز محسوب می‌شد.

### ۳-۴. عوامل اقتصادی ظهور داعش

تحلیل ظهور داعش بدون توجه به بسترهای اقتصادی شکل‌گیری آن ناقص خواهد بود. اگرچه این گروه در چارچوب تحولات سیاسی و امنیتی عراق و سوریه سربرآورد، اما تداوم و گسترش آن به‌طور جدی با شرایط اقتصادی نابسامان، فقر ساختاری، اقتصاد رانتی، فروپاشی معیشت در مناطق جنگ‌زده و شکل‌گیری اقتصاد غیررسمی پیوند داشت. در واقع، داعش نه‌تنها از بحران‌های اقتصادی بهره‌برداری کرد، بلکه خود نیز نوعی «اقتصاد جنگی» و «اقتصاد شورشی» ایجاد کرد که به آن امکان داد منابع مالی قابل توجهی بسیج کرده و ساختار شبه‌دولتی خود را تثبیت کند. پژوهش‌های پس از ۲۰۲۰ تأکید دارند که فهم منطق اقتصادی ظهور داعش، نیازمند تحلیل هم‌زمان سه سطح است: ساختار اقتصادی دولت‌های عراق و سوریه، شرایط معیشتی و نابرابری‌های اجتماعی در مناطق سنی‌نشین، و سازوکارهای مالی و

درآمدی خود داعش اشغال عراق در سال ۲۰۰۳ و سیاست‌های بازسازی پس از آن، موجب فروپاشی بخش‌هایی از اقتصاد ملی، افزایش بیکاری و تضعیف زیرساخت‌های تولیدی شد. انحلال ارتش و دستگاه‌های اداری پیشین، صدها هزار نفر را از منبع درآمد محروم کرد. بسیاری از این افراد، به‌ویژه در مناطق سنی‌نشین، نه تنها جایگاه اجتماعی خود را از دست دادند، بلکه در شرایط فقدان فرصت‌های شغلی پایدار قرار گرفتند. این وضعیت به افزایش نارضایتی اقتصادی و احساس محرومیت نسبی انجامید. مطالعات جدید نشان می‌دهد که در استان‌هایی مانند الانبار، نینوا و صلاح‌الدین، نرخ بیکاری و فقر در سال‌های پیش از ظهور رسمی داعش به‌طور قابل توجهی بالاتر از میانگین ملی بود (Revkin, 2020:24). در سوریه نیز پیش از آغاز بحران ۲۰۱۱، اقتصاد این کشور با مشکلات ساختاری مواجه بود. اصلاحات اقتصادی دهه ۲۰۰۰ که با هدف آزادسازی بازار انجام شد، در عمل به افزایش نابرابری منطقه‌ای انجامید. مناطق روستایی و شرقی سوریه، به‌ویژه استان‌های رقه و دیرالزور، از کمترین سطح سرمایه‌گذاری و توسعه برخوردار بودند. خشکسالی‌های پیاپی بین سال‌های ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۰ نیز موجب مهاجرت گسترده روستاییان به حاشیه شهرها و افزایش فشار اقتصادی شد. این روند، بستر اجتماعی نارضایتی و بی‌ثباتی را تقویت کرد. پژوهشگران ایرانی نیز تأکید کرده‌اند که بحران‌های زیست‌محیطی و سوءمدیریت اقتصادی در سال‌های پیش از جنگ، به تضعیف انسجام اجتماعی در سوریه انجامیده بود (Dehghani, 1400). یکی از ویژگی‌های ساختاری اقتصاد در بسیاری از کشورهای خاورمیانه، اتکای بالا به درآمدهای رانتی (به‌ویژه نفت) و ضعف بخش خصوصی مولد است. در عراق، درآمدهای نفتی پس از ۲۰۰۳ افزایش یافت، اما توزیع نامتوازن این درآمدها، همراه با فساد گسترده اداری، موجب شد که بخش قابل توجهی از جمعیت از منافع آن بهره‌مند نشوند. احساس تبعیض اقتصادی در میان سنی‌های عراق، در کنار حذف سیاسی، به شکل‌گیری نوعی نارضایتی انباشته منجر شد. این نارضایتی، زمینه اجتماعی مناسبی برای جذب نیرو توسط گروه‌هایی مانند داعش فراهم کرد. یکی از عوامل کلیدی در قدرت‌گیری داعش، توانایی آن در ایجاد شبکه مالی مستقل بود. برخلاف بسیاری از گروه‌های تروریستی که به کمک‌های خارجی وابسته‌اند، داعش در اوج قدرت خود (۲۰۱۴-۲۰۱۵) توانست از طریق کنترل منابع طبیعی، اخذ مالیات، قاچاق نفت، فروش آثار باستانی، باج‌گیری و مصادره اموال، درآمد قابل توجهی به دست آورد. برخی برآوردها نشان می‌دهد که درآمد سالانه این گروه در اوج فعالیتش به صدها میلیون دلار می‌رسید (Hassan, 2021). کنترل میادین نفتی در شرق سوریه و شمال عراق، به‌ویژه در استان‌های دیرالزور و نینوا، نقش تعیین‌کننده‌ای در این زمینه داشت. داعش نفت استخراج‌شده را از طریق شبکه‌های

قاچاق منطقه‌ای به فروش می‌رساند و از این طریق منابع مالی پایدار کسب می‌کند. علاوه بر آن، این گروه در مناطق تحت کنترل خود نوعی نظام مالیاتی برقرار کرد که شامل اخذ «زکات»، «جزیه»، عوارض تجاری و مالیات بر تولید کشاورزی می‌شد. از منظر نظری، این وضعیت را می‌توان در چارچوب مفهوم «اقتصاد شورشی» تحلیل کرد؛ یعنی حالتی که در آن یک گروه مسلح با کنترل منابع اقتصادی، نوعی نظم اقتصادی موازی ایجاد می‌کند و از آن برای تقویت قدرت نظامی و سیاسی خود بهره می‌برد. پژوهش‌های پس از ۲۰۲۰ تأکید دارند که داعش از نظر سازماندهی مالی، یکی از پیچیده‌ترین شبکه‌های اقتصادی را در میان گروه‌های جهادی ایجاد کرد (Gerges, 2021: 61).

در کنار عوامل کلان ساختاری، نباید از انگیزه‌های اقتصادی فردی غافل شد. برای بسیاری از جوانان بیکار در مناطق بحران‌زده، پیوستن به داعش نه فقط یک انتخاب ایدئولوژیک، بلکه راهی برای کسب درآمد و منزلت اجتماعی بود. این گروه در سال‌های نخست ظهور خود، به نیروهایش حقوق ماهانه، مسکن، و در برخی موارد پاداش‌های مالی ارائه می‌داد. در مقایسه با فرصت‌های محدود شغلی در مناطق جنگ‌زده، این پیشنهادها می‌توانست جذاب باشد. پژوهش‌های میدانی جدید نشان می‌دهد که انگیزه‌های اقتصادی در کنار عوامل هویتی و سیاسی، در جذب نیرو به داعش نقش مکمل داشته‌اند (Beyman, 2021). به بیان دیگر، اگرچه ایدئولوژی سلفی-جهادی چارچوب معنایی اقدام را فراهم می‌کرد، اما انگیزه‌های معیشتی نیز در تصمیم‌گیری افراد بی‌تأثیر نبود. این امر به‌ویژه در مورد نیروهای محلی در عراق و سوریه صادق است. جنگ داخلی سوریه و درگیری‌های عراق، موجب تخریب گسترده زیرساخت‌های اقتصادی، از جمله کارخانه‌ها، شبکه‌های برق و آب، و سیستم‌های حمل‌ونقل شد. این تخریب‌ها اقتصاد رسمی را فلج و وابستگی به اقتصاد غیررسمی و شبکه‌های قاچاق را افزایش داد. در چنین فضایی، داعش توانست خود را به‌عنوان نیرویی که حداقلی از نظم اقتصادی ایجاد می‌کند، معرفی نماید. هرچند این نظم بر پایه خشونت و اجبار بود، اما برای بخشی از جامعه که در هرج‌ومرج کامل به سر می‌برد، جذابیت نسبی داشت.

#### ۴. عوامل منطقه‌ای ظهور داعش؛ از سقوط صدام تا شروع بهار عربی

ظهور داعش در خلأی صرفاً داخلی رخ نداد، بلکه در متن بازآرایی عمیق نظم امنیتی خاورمیانه پس از سال ۲۰۰۳ شکل گرفت. سقوط رژیم بعث در عراق در سال ۲۰۰۳، یکی از نقاط عطف در بازآرایی موازنه قدرت منطقه‌ای بود. عراقِ بعثی پیش از آن، به‌عنوان وزنه‌ای در برابر نفوذ منطقه‌ای ایران عمل می‌کرد. با حذف این بازیگر، ساختار توازن سنتی برهم خورد و رقابت برای پر کردن خلأ قدرت شدت

گرفت. از منظر نظریه موازنه قوا، هرگاه یک بازیگر منطقه‌ای حذف یا تضعیف شود، سایر بازیگران برای جلوگیری از برتری رقیب به سمت موازنه‌سازی فعال حرکت می‌کنند. در خاورمیانه پس از ۲۰۰۳، این موازنه‌سازی نه در قالب ترتیبات نهادی پایدار، بلکه عمدتاً در قالب رقابت‌های غیرمستقیم و حمایت از نیروهای نیابتی انجام شد. پژوهشگران با تکیه بر چارچوب «نظم امنیتی منطقه‌ای» تأکید کرده‌اند که پس از ۲۰۰۳، خاورمیانه وارد مرحله‌ای از بی‌ثباتی ساختاری شد که در آن الگوهای همکاری امنیتی جای خود را به رقابت‌های هویتی و ژئوپلیتیکی دادند (Mottaqi, 1401; Dehghani Firouzabadi, 1400: 10). این رقابت‌ها به‌ویژه در عراق و سپس در سوریه، بروز عینی یافت و به تدریج به صحنه‌ای برای جنگ‌های نیابتی تبدیل شد. در چنین فضایی، تمرکز بازیگران منطقه‌ای بیش از آنکه بر تثبیت دولت‌های مرکزی باشد، بر جلوگیری از تقویت رقیب متمرکز شد؛ امری که به تضعیف بیشتر ساختارهای حکمرانی انجامید.

#### ۴-۱. بهار عربی و مرحله جدید رقابت‌های منطقه‌ای

خیزش‌های عربی ۲۰۱۱، روند بازآرایی نظم منطقه‌ای را شتاب بخشید. سقوط یا تضعیف دولت‌ها در تونس، مصر، لیبی، یمن و سوریه، نظم اقتدارگرای پیشین را که بر کنترل متمرکز امنیت استوار بود، متزلزل ساخت. در سوریه، اعتراضات داخلی به سرعت به جنگی چندلایه تبدیل شد که در آن بازیگران منطقه‌ای هر یک با اهداف خاص خود مداخله کردند. برخی در پی تغییر رژیم بودند، برخی در پی مهار نفوذ رقیب، و برخی نیز به دنبال تثبیت موقعیت ژئوپلیتیکی خود.

این چندقطبی شدن منطقه‌ای موجب شد که بحران سوریه از یک منازعه داخلی به عرصه‌ای برای رقابت ژئوپلیتیکی گسترده تبدیل شود. نتیجه آن، گسترش فضای بی‌ثباتی و شکل‌گیری مناطق خارج از کنترل دولت مرکزی بود. چنین مناطقی به‌طور طبیعی مستعد فعالیت گروه‌های جهادی فراملی شدند. داعش توانست از همین فضا استفاده کرده و با بهره‌گیری از شبکه‌های فراملی جهادگرایان، قلمرو خود را در شرق سوریه تثبیت کند. به تعبیر برخی تحلیلگران، «خلاً حاکمیت مؤثر» مهم‌ترین متغیر ساختاری در گسترش داعش بود (Naghibzadeh, 2021:51). یکی از ابعاد مهم رقابت منطقه‌ای، فرقه‌ای شدن تدریجی منازعات بود. اگرچه ریشه بحران‌های عراق و سوریه صرفاً مذهبی نبود، اما رقابت‌های منطقه‌ای به این منازعات بُعد هویتی بخشید. در عراق، شکاف شیعه-سنی در چارچوب رقابت قدرت داخلی و مداخله بازیگران منطقه‌ای تشدید شد. در سوریه نیز، منازعه سیاسی به تدریج به منازعه‌ای با مؤلفه‌های فرقه‌ای تبدیل شد. این روند، زمینه اجتماعی لازم برای بسیج نیروهای جهادی با گفتمان دفاع از «اهل سنت» را

فراهم کرد. مطالعات جدید نشان می‌دهد که داعش توانست از گفتمان «حمایت از سنی‌های تحت فشار» در عراق و سوریه برای مشروعیت‌بخشی به خود استفاده کند (Gerges, 2021). این گفتمان، در بستری شکل گرفت که رقابت‌های منطقه‌ای، شکاف‌های مذهبی را تشدید کرده بود. در نتیجه، داعش خود را نه صرفاً یک گروه شورشی، بلکه بازیگری معرفی می‌کرد که در برابر نظم منطقه‌ای مورد مناقشه ایستاده است. این امر به جذب نیرو از کشورهای مختلف منطقه کمک کرد. در این فضای رقابتی، بیشتر بازیگران منطقه‌ای ترجیح دادند منافع بلندمدت خود را در مقابل ثبات منطقه‌ای قرار دهند. به عنوان مثال، در عراق، عربستان سعودی و برخی کشورهای خلیج فارس از گروه‌های سنی‌گرا برای مهار نفوذ ایران حمایت کردند، در حالی که ایران نیز از دولت مرکزی عراق و نیروهای شیعه‌ای مثل الحشد الشعبی حمایت می‌کرد. این رویکرد دوگانه، به جای تقویت نهادهای دولتی، منجر به تقویت نیروهای نیابتی و افزایش تنش‌های فرقه‌ای شد. نتیجه این سیاست‌ها، تضعیف کنترل دولت مرکزی بر قلمرو و افزایش فرصت‌های بسیج اجتماعی برای گروه‌هایی مثل داعش بود.

در سوریه نیز این الگو تکرار شد. ترکیه، قطر و عربستان سعودی به دنبال حمایت از گروه‌های معترض به بشار اسد بودند، در حالی که ایران، روسیه و حزب‌الله لبنان از دولت سوریه پشتیبانی می‌کردند. این تضاد منافع، مانع از رسیدن به یک توافق سیاسی پایدار شد و به جنگ داخلی طولانی‌تر انجامید. طولانی شدن بحران، خلأهای امنیتی را گسترش داد و داعش توانست از این فضا برای تثبیت خود بهره‌برداری کند. پژوهش‌های ایرانی مانند نوشته‌های نقیب‌زاده (۱۴۰۲) تأکید می‌کنند که این نوع سیاست‌های «ریال‌پولیتیک» منطقه‌ای، نه تنها در کوتاه‌مدت به اهداف موردنظر بازیگران نرسید، بلکه منجر به بروز تهدیداتی بازتابی شد که خود را در قالب داعش نشان داد. رقابت‌های ژئوپلیتیکی در خاورمیانه فقط به حوزه نظامی محدود نشد، بلکه در سطح اقتصادی و مالی نیز ظهور یافت. کشورهایمانند عربستان سعودی و قطر با تامین مالی گروه‌های جهادی و شبکه‌های سلفی در سوریه و عراق، به نوعی «اقتصاد جهادی» را تقویت کردند. این حمایت‌های مالی، اگرچه اغلب با اهداف سیاسی و هویتی آغاز شد، در نهایت به سازمان‌هایی مانند داعش کمک کرد تا منابع مالی قابل توجهی جمع‌آوری کنند. بر اساس گزارش‌های پس از ۲۰۲۰، بخشی از منابع اولیه داعش از شبکه‌های مالی منطقه‌ای و حمایت‌های غیررسمی نشأت گرفت (Lister, 2016: 8; Hassan, 2021). از سوی دیگر، ایران با کمک به گروه‌های شیعه در عراق و سوریه، نوعی «اقتصاد مقاومت» ایجاد کرد که در آن منابع مالی و نظامی به صورت غیررسمی جریان داشت. این سیاست‌ها، به رغم اهداف تاکتیکی، موجب تقویت نیروهای غیردولتی و

افزایش ناپایداری در منطقه شد. میرزایی (۱۴۰۲) در تحلیل اقتصاد سیاسی خاورمیانه پس از ۲۰۱۱، تأکید می‌کند که «رقابت‌های مالی» بین بازیگران منطقه‌ای، به تضعیف اقتصادهای ملی و تقویت اقتصادهای موازی انجامیده است، که در نهایت زمینه‌ساز ظهور گروه‌های افراطی شد.

#### ۴-۲. بحران سوریه و گسترش بنیادگرایی سنی

بحران سیاسی سوریه یکی از مهم‌ترین بسترهای ژئوپلیتیکی و ساختاری برای ظهور و گسترش داعش در خاورمیانه به شمار می‌رود. اگرچه ریشه‌های اولیه این گروه در عراق و در بستر تحولات پس از اشغال این کشور در سال ۲۰۰۳ شکل گرفت، اما گسترش سریع آن به یک بازیگر قدرتمند منطقه‌ای تا حد زیادی در نتیجه تحولات ناشی از جنگ داخلی سوریه بود. بسیاری از پژوهشگران معتقدند که بحران سوریه با ایجاد خلأ قدرت، تضعیف ساختارهای حکمرانی و گسترش رقابت‌های منطقه‌ای، محیطی فراهم کرد که در آن گروه‌های جهادی توانستند فعالیت خود را گسترش دهند و ساختارهای شبه‌دولتی ایجاد کنند (Dehghani Firouzabadi, 2018: 14).

تحولات سوریه از سال ۲۰۱۱ در چارچوب موج تحولات موسوم به بهار عربی آغاز شد. اعتراضات اولیه در شهرهایی مانند درعا، حمص و دمشق عمدتاً مطالباتی سیاسی و اصلاح‌طلبانه داشت و بخش‌هایی از جامعه سوریه خواستار اصلاحات سیاسی، کاهش فساد و گسترش مشارکت سیاسی بودند. با این حال، نحوه مدیریت بحران از سوی دولت سوریه، گسترش خشونت‌ها و ورود تدریجی بازیگران خارجی موجب شد که این اعتراضات به سرعت به یک منازعه مسلحانه گسترده تبدیل شود. با گسترش درگیری‌ها، کنترل دولت مرکزی بر بخش‌هایی از قلمرو کشور کاهش یافت و مناطقی در شمال و شرق سوریه عملاً خارج از حاکمیت دولت قرار گرفتند. این وضعیت به شکل‌گیری نوعی خلأ قدرت انجامید که بستر مناسبی برای فعالیت گروه‌های مسلح و افراطی فراهم کرد (Mottaqi, 2019). یکی از مهمترین ویژگی‌های این بحران، فروپاشی نسبی نظم حکمرانی در برخی مناطق و تبدیل آنها به «فضاهای بی‌دولت» بود. در چنین فضاهایی، ساختارهای رسمی امنیتی و اداری از کار افتادند و گروه‌های مسلح مختلف توانستند جایگزین دولت شوند. نقیب‌زاده و همکاران در تحلیل خود از تحولات منطقه معتقدند که ضعف دولت‌های مرکزی در برخی کشورهای خاورمیانه، از جمله سوریه، زمینه‌ساز ظهور بازیگران غیردولتی خشونت‌طلب شده است؛ بازیگرانی که در شرایط فقدان اقتدار دولت، قادرند قلمرو، منابع و حتی ساختارهای حکمرانی ایجاد کنند (Naqibzadeh et al., 2020). در همین چارچوب، بحران سوریه فرصت مهمی برای گسترش فعالیت‌های گروه‌های جهادی فراهم کرد. در مراحل اولیه جنگ داخلی،

طیفی متنوع از گروه‌های مخالف دولت سوریه شکل گرفتند که از نظر ایدئولوژیک و سیاسی بسیار متفاوت بودند. برخی از این گروه‌ها گرایش‌های ملی‌گرایانه یا اسلام‌گرای میانه‌رو داشتند، اما در کنار آنها گروه‌های سلفی جهادی نیز فعال شدند. یکی از مهم‌ترین این گروه‌ها «جبهه النصره» بود که به عنوان شاخه القاعده در سوریه فعالیت می‌کرد. در ادامه، شاخه عراقی القاعده که بعدها به داعش تبدیل شد، از شرایط بی‌ثبات سوریه برای گسترش نفوذ خود استفاده کرد و شبکه‌های عملیاتی خود را در مناطق شرقی سوریه توسعه داد (Lister, 2015: 17).

از منظر ژئوپلیتیکی، اهمیت بحران سوریه برای ظهور داعش در آن بود که این بحران عملاً پیوندی میان بحران‌های امنیتی عراق و سوریه ایجاد کرد. مرز میان دو کشور که پیش از آن نیز از نظر امنیتی چندان مستحکم نبود، در جریان جنگ داخلی سوریه به منطقه‌ای نفوذپذیر تبدیل شد. این امر به داعش اجازه داد تا حوزه عملیاتی خود را در دو سوی مرز گسترش دهد و میان مناطق سنی‌نشین عراق و سوریه ارتباط برقرار کند. دهقانی فیروزآبادی در تحلیل نظم امنیتی خاورمیانه تأکید می‌کند که تضعیف مرزهای دولت‌های منطقه و شکل‌گیری فضاهای فرامرزی بی‌ثبات، یکی از عوامل مهم تقویت شبکه‌های تروریستی در خاورمیانه بوده است (Dehghani Firouzabadi, 2018: 18). از سوی دیگر، بحران سوریه به سرعت به صحنه رقابت‌های منطقه‌ای تبدیل شد. بازیگران مختلف منطقه‌ای از جمله ایران، ترکیه، عربستان سعودی و برخی دیگر از کشورهای عربی هر یک با اهداف و منافع خاص خود در تحولات سوریه دخالت کردند. این رقابت‌ها باعث شد که بحران سوریه از یک منازعه داخلی به یک بحران منطقه‌ای چندلایه تبدیل شود. متقی در تحلیل خود از تحولات امنیتی خاورمیانه اشاره می‌کند که رقابت‌های ژئوپلیتیکی میان قدرت‌های منطقه‌ای در سوریه، به پیچیده‌تر شدن بحران و طولانی شدن جنگ انجامید و فضای بی‌ثباتی را تشدید کرد (Mottaqi, 2019). در چنین فضایی، یکی از پیامدهای مهم بحران سوریه فرقه‌ای شدن تدریجی منازعه بود. اگرچه اعتراضات اولیه در سوریه ماهیت کاملاً فرقه‌ای نداشت، اما با گذشت زمان و در نتیجه رقابت‌های منطقه‌ای، گفتمان‌های هویتی و مذهبی در این بحران تقویت شد. برخی بازیگران منطقه‌ای تلاش کردند تحولات سوریه را در قالب تقابل‌های مذهبی تفسیر کنند و از این طریق حمایت اجتماعی بیشتری برای نیروهای همسو با خود جذب نمایند. این فرقه‌ای شدن منازعه به تقویت گروه‌های جهادی سلفی کمک کرد، زیرا این گروه‌ها از ابتدا گفتمان خود را بر پایه تقابل‌های هویتی و مذهبی بنا کرده بودند (Hassanzadeh, 1400: 125).

در این شرایط، داعش توانست از فضای آشوب و رقابت‌های منطقه‌ای برای گسترش نفوذ خود استفاده

کند. این گروه با بهره‌گیری از تجربه سازمانی خود در عراق و نیز با استفاده از منابع مالی و شبکه‌های لجستیکی موجود، توانست در برخی مناطق سوریه ساختارهای شبه‌دولتی ایجاد کند. پژوهش‌های انجام‌شده در ایران نشان می‌دهد که داعش در مناطق تحت کنترل خود تلاش کرد نوعی نظم اداری و امنیتی ایجاد کند تا بتواند مشروعیت بیشتری در میان ساکنان محلی به دست آورد. ایجاد دادگاه‌های شرعی، نظام مالیاتی، و نهادهای امنیتی از جمله اقداماتی بود که این گروه برای تثبیت کنترل خود در مناطق مختلف سوریه انجام داد (Ahmadi and Mohammadi, 2020). یکی دیگر از پیامدهای مهم بحران سوریه، افزایش چشمگیر جریان جنگجویان خارجی بود. با گسترش تبلیغات جهادی در فضای مجازی، هزاران نفر از کشورهای مختلف برای پیوستن به گروه‌های مسلح به سوریه سفر کردند. داعش در مقایسه با سایر گروه‌های جهادی توانست از این ظرفیت انسانی بهره بیشتری ببرد و نیروهای قابل توجهی را جذب کند. حسن در پژوهش خود نشان می‌دهد که توانایی داعش در جذب نیروهای خارجی یکی از عوامل مهم در تقویت توان نظامی این گروه در سوریه و عراق بود (Hassan, 2021: 9). از منظر امنیت منطقه‌ای نیز گسترش داعش در سوریه پیامدهای مهمی به همراه داشت. تصرف بخش‌هایی از شرق سوریه و غرب عراق توسط این گروه در سال ۲۰۱۴ موجب شد که برای نخستین بار یک سازمان جهادی بتواند قلمرویی وسیع را تحت کنترل خود درآورد و تشکیل «خلافت اسلامی» را اعلام کند. این تحول نه تنها نظم سیاسی موجود در منطقه را به چالش کشید، بلکه نگرانی‌های گسترده‌ای در میان دولت‌های منطقه ایجاد کرد. به همین دلیل، مبارزه با داعش به یکی از اولویت‌های اصلی امنیتی در خاورمیانه تبدیل شد و ائتلاف‌های مختلف منطقه‌ای و بین‌المللی برای مقابله با این گروه شکل گرفتند (Gerges, 2021). در سطح منطقه‌ای، رقابت میان قدرت‌هایی چون ایران، عربستان سعودی، ترکیه و برخی دیگر از بازیگران عربی، بیش از آنکه در قالب همکاری برای مهار بحران‌های عراق و سوریه سامان یابد، در چارچوب منطقی موازنه‌سازی، مهار متقابل و جنگ‌های نیابتی دنبال شد. این رقابت‌ها به تدریج منازعات سیاسی را به سطوح هویتی و فرقه‌ای کشاند و سبب شد بسیاری از گروه‌های مسلح در بستر حمایت‌های مالی، تسلیحاتی و رسانه‌ای رشد کنند. هرچند همه این بازیگران به‌طور مستقیم در شکل‌گیری داعش نقش نداشتند، اما سیاست‌های آنان در مجموع به ایجاد محیطی یاری رساند که در آن مرز میان اپوزیسیون مسلح، جهادگرایی فراملی و تروریسم سازمان‌یافته به تدریج کمرنگ شد. در این میان، باز بودن نسبی برخی مرزها، گردش منابع مالی غیررسمی و رقابت بر سر آینده سیاسی سوریه و عراق، بر پیچیدگی بحران افزود. در سطح فرامنطقه‌ای نیز مداخله ایالات متحده و متحدان غربی آن در

عراق و سپس نوع مواجهه آنان با بحران سوریه، از عوامل مهم در شکل‌گیری بسترهای مساعد برای ظهور داعش بود. اشغال عراق در سال ۲۰۰۳، فروپاشی نهادهای دولتی، انحلال ارتش، و سیاست‌های شتاب‌زده در بازسازی نظم سیاسی جدید، به خلأیی امنیتی و اجتماعی انجامید که گروه‌های جهادی توانستند در آن ریشه بدوانند. در سوریه نیز تأخیر در اتخاذ راهبردی مؤثر برای مهار بحران، هم‌زمان با حمایت‌های پراکنده و بعضاً متناقض از بازیگران غیردولتی، به طولانی شدن جنگ و فرسایش ساختار دولت انجامید. از این منظر، ظهور داعش را باید نه فقط محصول کنش یک گروه افراطی، بلکه نتیجه ناخواسته مجموعه‌ای از سیاست‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای دانست که در بستر فروپاشی نظم سیاسی و امنیتی خاورمیانه عمل کردند.

##### ۵. متغیرهای بین‌المللی؛ از بازیگران بین‌المللی تا شبکه‌های فراملی غیر دولتی

در کنار سیاست‌های رسمی دولت‌ها، نقش شبکه‌های فراملی غیردولتی نیز در تسهیل ظهور داعش قابل توجه است. این شبکه‌ها شامل مجموعه‌ای از افراد، گروه‌های مذهبی، سازمان‌های خیریه و فعالان ایدئولوژیک بودند که در کشورهای مختلف منطقه فعالیت می‌کردند. برخی از این شبکه‌ها با هدف حمایت از «جهاد در سوریه» منابع مالی و انسانی را بسیج کردند. در فضای پیچیده جنگ داخلی، بخشی از این منابع به گروه‌هایی منتقل شد که بعدها با داعش همسو شدند یا مستقیماً به آن پیوستند.

این شبکه‌ها همچنین در گسترش تبلیغات جهادی در فضای مجازی نقش مهمی داشتند. استفاده گسترده از رسانه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های دیجیتال به داعش امکان داد پیام خود را به مخاطبان گسترده‌ای در جهان اسلام منتقل کند. این امر نه تنها جذب نیروهای خارجی را تسهیل کرد، بلکه به این گروه اجازه داد تصویری از «دولت اسلامی» به‌عنوان پروژه‌ای فراملی ارائه دهد (Sole, 2016: 37). در کنار شبکه‌های مالی و ایدئولوژیک، نقش سیستم‌های حمل‌ونقل و لجستیک منطقه‌ای نیز در تسهیل ظهور داعش قابل توجه است. در سال‌های ابتدایی گسترش داعش، مسیرهای ترانزیتی از عراق و سوریه به کشورهای همسایه، به‌ویژه ترکیه و ایران، به عنوان مسیرهایی برای جابجایی نیروها، تجهیزات و منابع مالی مورد استفاده قرار گرفت. این مسیرها، به‌ویژه در دوره‌هایی که کنترل دولت‌های مرکزی ضعیف بود، به داعش امکان داد منابع خود را گسترش دهد. بر اساس گزارش‌های جدید، قاچاق سلاح و منابع مالی از طریق این مسیرها، به طور غیرمستقیم به تقویت داعش کمک کرد (Hassan, 2021).

همچنین، استفاده از فضای مجازی و شبکه‌های رسانه‌ای غیررسمی، به داعش این امکان را داد که پیام خود را به مخاطبان گسترده‌ای در سراسر جهان اسلام منتقل کند. این گروه توانست از شبکه‌های مجازی

برای جذب نیروهای خارجی، جذب منابع مالی و تبلیغات جهادی استفاده کند. این شبکه‌ها، که گاه تحت حمایت گروه‌های غیردولتی و سازمان‌های خیریه غیررسمی قرار داشتند، به داعش کمک کرد تا تصویری از خود به عنوان یک «دولت اسلامی» ارائه دهد که توانایی مدیریت مناطق جنگ‌زده را دارد (Mohamadi, 2021: 81). تحولات امنیتی عراق و سوریه در دهه‌های اخیر بدون توجه به نقش ایالات متحده و برخی کشورهای غربی قابل درک نیست. از زمان اشغال عراق در سال ۲۰۰۳ تا شکل‌گیری بحران سوریه در سال ۲۰۱۱، مجموعه‌ای از تصمیمات سیاسی، نظامی و امنیتی از سوی ایالات متحده و متحدان آن اتخاذ شد که اگرچه با اهدافی همچون مبارزه با تروریسم، تغییر رژیم یا حمایت از نیروهای مخالف دولت‌ها توجیه می‌شد، اما در عمل بخشی از آنها پیامدهایی ناخواسته در پی داشت که به تضعیف ساختارهای حکمرانی، تشدید شکاف‌های اجتماعی و ایجاد خلأهای امنیتی انجامید. چنین شرایطی در نهایت به گروه‌های افراطی، از جمله داعش، امکان داد تا در فضای بی‌ثبات منطقه‌ای رشد کنند و قلمروهای قابل توجهی را تحت کنترل خود درآوردند. به همین دلیل، بسیاری از تحلیل‌های جدید ظهور داعش را نه صرفاً نتیجه تحولات داخلی عراق و سوریه، بلکه محصول برهم‌کنش پیچیده سیاست‌های داخلی، منطقه‌ای و مداخلات خارجی می‌دانند (Gerges, 2021; Hassan, 2021: 16).

یکی از مهم‌ترین نقاط عطف در این روند، حمله نظامی ایالات متحده به عراق در سال ۲۰۰۳ و فروپاشی ساختار دولت بعث بود. تصمیم دولت آمریکا برای انحلال ارتش عراق و اجرای سیاست موسوم به «بعث‌زدایی» موجب شد بخش بزرگی از نخبگان نظامی، امنیتی و اداری کشور از ساختار جدید قدرت کنار گذاشته شوند. این اقدام، علاوه بر ایجاد خلأ گسترده در ساختار امنیتی عراق، موجب نارضایتی و حاشیه‌نشینی بخش مهمی از جامعه سنی شد. در چنین شرایطی، بسیاری از نیروهای نظامی سابق که تجربه جنگی و مهارت‌های سازمانی قابل توجهی داشتند، به شبکه‌های شورشی و گروه‌های مسلح پیوستند. بعدها بخش قابل توجهی از این نیروها در ساختار نظامی داعش نقش‌آفرین شدند و به این گروه کمک کردند تا از یک سازمان شورشی محدود به یک ساختار نظامی پیچیده تبدیل شود (Hassan, 2021). در تحلیل‌های مربوط به امنیت منطقه‌ای نیز بارها بر این نکته تأکید شده است که فروپاشی ساختار دولت عراق پس از ۲۰۰۳، یکی از مهم‌ترین زمینه‌های شکل‌گیری گروه‌های افراطی در این کشور بود. از میان رفتن ظرفیت‌های نهادی دولت، ضعف در کنترل مرزها، گسترش اقتصاد غیررسمی و افزایش رقابت‌های فرقه‌ای، محیطی را ایجاد کرد که در آن گروه‌هایی مانند القاعده در عراق و بعدها داعش توانستند جایگاه اجتماعی و نظامی خود را تقویت کنند (Dehghani Firouzabadi, 1400; Mottaqi, ).

1401). عامل مهم دیگر در این زمینه، نحوه مدیریت روند دولت‌سازی در عراق پس از اشغال این کشور بود. ساختار سیاسی جدید که بر اساس نظام سهمیه‌بندی قومی و مذهبی شکل گرفت، اگرچه در کوتاه‌مدت به ایجاد نوعی تعادل سیاسی کمک کرد، اما در بلندمدت به تشدید رقابت‌های هویتی و تضعیف هویت ملی مشترک انجامید. بسیاری از تحلیل‌ها نشان می‌دهد که تمرکز قدرت در دست گروه‌های خاص و احساس حاشیه‌نشینی در میان بخشی از جامعه سنی، زمینه اجتماعی لازم برای جذب نیرو توسط گروه‌های افراطی را فراهم کرد. داعش توانست از این شکاف‌ها بهره‌برداری کرده و خود را به عنوان مدافع منافع اهل سنت در برابر دولت مرکزی معرفی کند. چنین گفت‌وگویی در برخی مناطق عراق، به‌ویژه استان‌های الانبار، صلاح‌الدین و نینوا، به افزایش حمایت اجتماعی از این گروه کمک کرد (Slincy, 2015: 45-46). در کنار تحولات عراق، سیاست‌های ایالات متحده و برخی کشورهای غربی در قبال بحران سوریه نیز پیامدهای مهمی برای ظهور داعش داشت. در سال‌های نخست بحران سوریه، بسیاری از کشورهای غربی با هدف فشار بر دولت بشار اسد، از برخی گروه‌های مخالف حمایت سیاسی و در مواردی نظامی کردند. با این حال، پیچیدگی میدان جنگ سوریه و تکثر گروه‌های مسلح موجب شد که کنترل دقیق بر جریان کمک‌ها و تسلیحات همواره امکان‌پذیر نباشد. در چنین شرایطی، بخشی از این منابع به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به دست گروه‌های جهادی رسید یا در جریان درگیری‌های میان گروه‌ها به تصرف آنها درآمد.

این وضعیت به‌ویژه در سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۴ که ساختار اپوزیسیون مسلح سوریه دچار چندپارگی شدید شده بود، بیشتر مشهود بود. در این دوره، داعش توانست با استفاده از توان نظامی بالا و سازماندهی منسجم، بسیاری از گروه‌های رقیب را از میدان خارج کند و کنترل مناطق وسیعی از شرق سوریه را در اختیار بگیرد. تصرف شهر رقه و تبدیل آن به مرکز اداری داعش نمونه‌ای از این فرایند بود. در واقع، ضعف هماهنگی میان بازیگران خارجی و نبود راهبردی یکپارچه برای مدیریت بحران سوریه، موجب شد که فضای جنگ داخلی به بستری مناسب برای رشد گروه‌های افراطی تبدیل شود (Gerges, 2021). از سوی دیگر، تمرکز اولیه ایالات متحده و متحدانش بر مسئله تغییر رژیم در سوریه، موجب شد تهدید گروه‌های جهادی در مراحل اولیه بحران کمتر مورد توجه قرار گیرد. در نتیجه، داعش توانست در فاصله زمانی کوتاهی قدرت خود را تثبیت کند و پس از آن مقابله با این گروه به یکی از اولویت‌های اصلی سیاست امنیتی غرب تبدیل شد. تشکیل ائتلاف بین‌المللی ضد داعش در سال ۲۰۱۴ نشان‌دهنده تغییر رویکرد غرب از تمرکز بر تحولات سیاسی سوریه به مقابله مستقیم با تهدید تروریسم بود (Ababakr,

(175-176: 2022). با وجود این، بسیاری از تحلیل‌ها نشان می‌دهد که حتی مداخله نظامی ائتلاف بین‌المللی علیه داعش نیز دارای پیامدهای پیچیده‌ای بود. حملات هوایی گسترده اگرچه در نهایت به تضعیف ساختار نظامی داعش انجامید، اما در برخی مناطق باعث تخریب زیرساخت‌ها و تشدید بحران‌های انسانی شد. چنین شرایطی می‌توانست به شکل‌گیری نارضایتی‌های اجتماعی و تداوم بی‌ثباتی کمک کند. به همین دلیل، برخی پژوهش‌ها تأکید می‌کنند که مبارزه نظامی با گروه‌های افراطی بدون توجه به عوامل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی زمینه‌ساز آنها، نمی‌تواند به طور کامل از بازتولید این پدیده جلوگیری کند (Revkin, 2020). در مجموع، بررسی نقش ایالات متحده و کشورهای غربی در تحولات عراق و سوریه نشان می‌دهد که بخشی از سیاست‌ها و مداخلات خارجی، اگرچه با اهدافی متفاوت طراحی شده بودند، اما در عمل پیامدهایی ناخواسته در پی داشتند که به تضعیف نظم سیاسی و امنیتی منطقه انجامید. فروپاشی ساختارهای دولتی، تشدید شکاف‌های هویتی، چندپارگی نیروهای مسلح مخالف دولت‌ها و شکل‌گیری خلأهای امنیتی از جمله عواملی بود که زمینه را برای ظهور و گسترش داعش فراهم کرد. در نتیجه، تجربه عراق و سوریه نشان می‌دهد که مداخلات خارجی در محیط‌های شکننده، در صورت فقدان راهبردهای بلندمدت برای بازسازی دولت و مدیریت شکاف‌های اجتماعی، می‌تواند به شکل‌گیری تهدیدهای امنیتی جدید منجر شود.

### نتیجه‌گیری

مطالعه روند تحولات داعش نشان می‌دهد که این پدیده را نمی‌توان صرفاً نتیجه ظهور یک گروه افراطی دانست، بلکه باید آن را محصول مجموعه‌ای از شرایط ساختاری، سیاسی و امنیتی در سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی تلقی کرد. به بیان دیگر، ظهور و سقوط داعش در چارچوب تعامل پیچیده میان بحران‌های حکمرانی در منطقه، رقابت‌های ژئوپلیتیکی قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، و همچنین تحولات ایدئولوژیک در جریان‌های جهادی قابل تحلیل است. نتایج این بخش نشان داد که شکل‌گیری داعش تا حد زیادی ریشه در بحران‌های سیاسی و امنیتی عراق و سوریه پس از سال‌های ۲۰۰۳ و ۲۰۱۱ دارد. در عراق، فروپاشی ساختارهای دولتی پس از حمله ایالات متحده، ضعف نهادهای حکمرانی، و تشدید شکاف‌های قومی و مذهبی، شرایطی را فراهم کرد که گروه‌های افراطی بتوانند در آن رشد کنند. در سوریه نیز گسترش جنگ داخلی و تضعیف کنترل دولت مرکزی بر بخش‌هایی از کشور، فضایی مناسب برای فعالیت گروه‌های جهادی ایجاد کرد. در چنین شرایطی، داعش توانست با بهره‌گیری از خلأ قدرت، نارضایتی‌های اجتماعی و شبکه‌های جهادی موجود، به سرعت قلمرو خود را گسترش دهد.

موفقیت اولیه داعش ناشی از ترکیب چند عامل مهم بود. نخست، این گروه توانست با استفاده از سازماندهی نظامی مؤثر و تاکتیک‌های جنگ نامتقارن، در مدت کوتاهی مناطق وسیعی از عراق و سوریه را تصرف کند. دوم، بهره‌گیری از ابزارهای تبلیغاتی و رسانه‌ای مدرن به داعش امکان داد تا گفتمان خلافت را در سطح جهانی ترویج کند و هزاران نیروی خارجی را جذب نماید. سوم، دسترسی به منابع مالی قابل توجه، به‌ویژه از طریق فروش نفت، اخاذی و قاچاق، توان اقتصادی این گروه را تقویت کرد. چهارم، ضعف هماهنگی میان بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی در سال‌های ابتدایی بحران، فرصت بیشتری برای تثبیت قدرت داعش فراهم ساخت.

## References

- Ababakr, A. (2022). The reasons behind the rise of ISIS: An analytical perspective. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 13(5).
- Ali, M. (2015). *ISIS and propaganda: How ISIS exploits women*. Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
- Awan, I. (2014). Debating the term cyber-terrorism: Issues and problems. *Internet Journal of Criminology*.
- Azizyan, O., & Nasrollahizadeh, B. (2025). *The conflict of interests between Turkey and Saudi Arabia in Egypt: An examination of geopolitical, economic, and ideological competition*. *International Relations Researches*, 15(2), 149–177. <https://doi.org/10.22034/irr.2025.533755.2726> (In Persian)
- Bakhtiari, M., Taheri, A., & Pooya, M. (2025). *Contexts and factors of ISIS' decline: Domestic, regional and international*. *International Relations Researches*, 15(3), 221–239. <https://doi.org/10.22034/irr.2026.585278.2865> (In Persian)
- Bunzel, C. M. (2015). *From paper state to caliphate: The ideology of the Islamic State*. Brookings Institution.
- Dehghani Firoozabadi, S. J. (2009). Transformation in theories of regionalism. *Central Eurasian Studies Quarterly*, 2(5), 99–116. (In Persian)
- Dehghani Firoozabadi, S. J. (2015). *Theories and metatheories in international relations*. Tehran, Iran: Mokhatab Publications. (In Persian)
- Dehghani Firoozabadi, S. J. (2016). *Foreign policy of the Islamic Republic of Iran*. Tehran, Iran: SAMT Publications. (In Persian)
- Dehghani Firoozabadi, S. J. (2018). Foreign policy of the Islamic Republic of Iran and security developments in West Asia. *Foreign Policy Quarterly*. (In Persian)
- Dehghani Firoozabadi, S. J. (2021). *Regional order and security in West Asia*. (In Persian)
- Hajiani, I., & Zamiri, A. (2020). *Research and studies on terrorism*. Tehran, Iran: Strategic Research Center of the Expediency Discernment Council. (In Persian)
- Haji-Yousefi, A. M. (2022). *Foreign policy of the Islamic Republic of Iran in the Middle East*. Tehran, Iran: Ney Publications. (In Persian)

- Hasanzadeh, M. (2021). Strategic analysis of the rise of ISIS in Iraq and Syria. *National Security Studies Quarterly*, 11(3), 85–107. (In Persian)
- Louis, S. (2023). The rise and decline of ISIS: An analysis of the Islamic State's genesis, expansion, and demise. *International Journal of Science and Society*, 5(1).
- Mottaghi, E. (2018). Strategic pragmatism in Imam Khomeini's political thought. *Political Thought in Islam Quarterly*, 5(15), 81–102. (In Persian)
- Mottaghi, E. (2019). Takfiri terrorism and national security of the Islamic Republic of Iran. *Strategic Defense Studies Quarterly*. (In Persian)
- Mottaghi, E. (2021). *Transformation in the regional balance of West Asia*. Tehran, Iran: SAMT Publications. (In Persian)
- Mottaghi, E. (2022). Strategic developments in the Middle East during the post-ISIS era. *Foreign Policy Quarterly*, 35(1), 25–48. (In Persian)
- Naghibzadeh, A. (2023). *Theories of international relations*. Tehran, Iran: Qoomes Publications. (In Persian)
- Naghibzadeh, A., et al. (2020). Developments in the international system and their implications for the Middle East. *Global Politics Quarterly*, 12(1), 41–65. (In Persian)
- Reich, W. (2012). *Origins of terrorism* (H. Mohammadi Najm, Trans.). Tehran, Iran: Command and Staff University Press. (Original work published 1990). (In Persian)
- Revkin, M. R. (2020). Competitive governance and displacement decisions under rebel rule: Evidence from the Islamic State in Iraq. *Journal of Conflict Resolution*, 64(1), 46–80.
- Schmid, A. P. (1993). The response problem as a definition problem. In A. P. Schmid & R. D. Crelinsten (Eds.), *Western responses to terrorism*. London, England: Frank Cass.
- Shojaie, A. R. (2025). *Pathology of the foreign policy of the Islamic Republic of Iran from the perspective of neoclassical realism: Emphasis on reactive measures*. *International Relations Researches*, 15(1), 7–30. <https://doi.org/10.22034/irr.2025.476595.2593> (In Persian)
- Sliney, S. A. (2015). *Right to act: United States legal basis under the law of armed conflict to pursue the Islamic State in Syria*. Miami, FL: University of Miami Law School Institutional Repository.
- Sole, J. (2016). *Management of savagery: A model for establishing the Islamic State*. Toronto, Canada: The Mackenzie Institute.